لیریکای
نزامی گەنجەیی و کورد
(535 ك م / 613– 614 یا ؟)

عادل محەمەدپوور

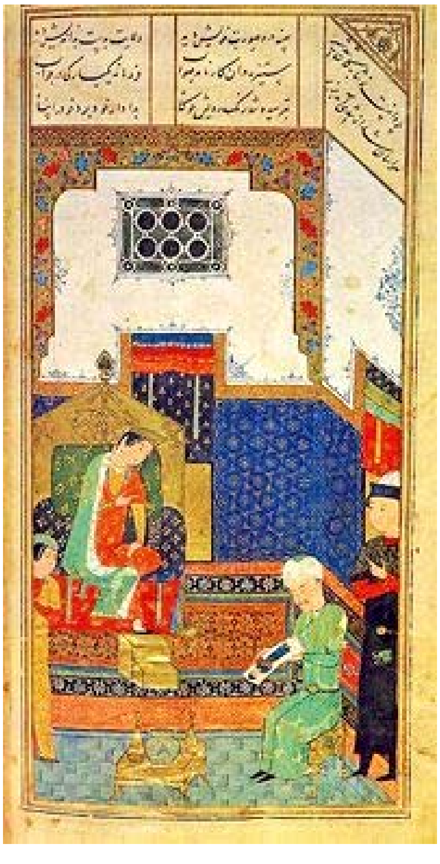

دەسپێك:

پلات فۆڕمی ئەم وتارە، یادداشتەکانی ئەو دەمانەیە کە خوێندکاری خولی ماستەری ئەدەبیاتی فارسی بووم و نیزامی گەنجەویم دەخوێند. ئەو کاتانە بەخوێندنەوەی دەقەکانی نزامی هەستم بەوەی دەکرد کە رۆحێکی کوردانە لە فۆرماسیۆنی هۆنراوەکانیدا هەڵدەقوڵێ. لەم دانوساندنەدا جاروبار تووشی هەندێ واژە و دەستەواژە و لێکدراوەی کوردی دەهاتم و لە پەراوێزی کتێبەکەدا دەمنووسینەوە. ئەم توخمە کوردییانە وایان لێکردم زۆرتر لەسەر دۆزەکە دراسە و راژەی ئەدەبی بکەم و بە پێودانگی لۆژیکی شیکاری بەکگراوندی راستەکی جەوهەرەزمانیەکە و پڕنسیپەکانی کوردبوونی ئەم شاعێرە فارسی بێژە پەڕەناو و هەڵاوێرد بکەم. لەو بارەوە هەندێ سەرچاوەم پشکنی کە لەسەر هزری هونەری و ژیانی ئەم شاعێرە شیکاری و لێکۆڵینەوەیان کردبوو. بە وردی ئەمخوێندنەوە و بۆچوونەکانم یادداشت دەکرد. بە خوێندنەوەی ئەو

سەرچاوانە کە برێکیان بوچوونی جیاوازیان هەبوو بۆ (ئەکدەش)ی بوونی نزامی . واتە دوو رەگە بوونی کورد و تورك . هەرکام بۆچوونێکی تایبەتیان هەبوو. (دوکتۆر زەرین کوب) لە "پیر گنجە در جستجوی ناکجا آباد" و دوکتور بێهرۆزی سەروەتیان لە "آیینە غیب نظامی گنجە یی"دا، پێداگری لەسەر کاردانەوەی رۆحی زوانی دایکی (رەییسەی کورد) لەسەر دەقەکانی ئەو پێنج دەفتەرە شیعریە (خەمسەی نیزامی) دەکەن بە تایبەت لە تێکستی لەیلی و مەجنووندا. تەنانەت پێیان وایە، لەوا کە نزامی بە شانازییەوە ناو لەدایکی و بنەماڵەکەی و خاڵە عومەر وەك دەسەڵاتدارێکی توکمە و ئەشراف و سەرناس دەبات و لە لەیلیٚ و مەجنووندا شینیان بۆ دەگێرێ، بەڵام هەر بەو ریتم و هەست و سۆزەوە ناو لەباوکی و بنەماڵەکەی نابات، تەنیا بە رواڵەت باسیان دەکات و زوویش دەیانخاتە بۆتەی فەرامۆشییەوە.

بەڵام کەسێکی وەك "ر. آزادە" لە کتێبی "شرح زندگی و هنر نظامی گنجوی، انتشارات آکادمی علوم باکو، 1979.م"دا دەمارگیرانە، پێداگری لەسەر «رۆحی ترکانە» ی نیزامی دەکات کە گوایێ ئەمە شای ئەخستان بووە کە نیزامی هانداوە کە بە زمانی پارسی شیعر بڵێت و بۆ چەسپاندنی وتەکەی پەنا دەباتە ئەم دێرەشیعریە:

ترکی صفت وفای ما نیست
ترکانە سخن سزای ما نیست0 (1) (لیلی و مجنون، 5/35)

لە راڤەی ئەم دێرەدا، دوکتۆر سەروەتیان، پێی وایە کە ترکانە سخن "رۆحی ترکانە» نیە بەڵکوو یانیٚ" واچەی(سخن)ی ترکانەیە. لێکدانەوەی واتایی دێرەکە، ئاوایە: "ئەخستان شا داوای داهێنانی چیرۆکی لیلی و مەجنوون لە نزامی دەکا و نزامی بە مەترسییەوە چارەنووسی فێردەوسی دەخاتە بەرچاو بە نموونە دەیهێنێتەوە کە گوایێ سوڵتان مەحموود غەدری لێکردوە. ئەویش دەترسیٚ غەدری لێبکریٚ. شا دەڵیٚ: بزانە، وەفای ئێمە وەك سفەتی ترکی نیە . ئێمە وەك مەحموودی غەزنەوی بیٚ وەفا نین و تۆیش . نزامی . وەك فیردەوسی نیت کە لە ماف خۆی بیٚ بەش بوو، بیٚ بەش بیت. ئێمە (سخن ترکانە) . واتە وتەی پاڵەوانی و رەزمیمان ناویٚ، بەڵکوو داوای هۆنراوەی بەزمی و لیریکا (Love lyric)ی. لەیلیٚ و مەجنوون . دەکەین".(2)

بۆیەکانیٚ نووسەری ئەم وتارە لەم پارادۆکسە و دژەبۆچوونانە کەڵك وەردەگریٚ و سوور دەبیٚ لە سەر پێداگری کوردبوونی نزامی و رەنگدانەوەی رۆحی زمانی دایکی لەم ئەدەبە دەستەبژێر و شاکارە جیهانیەدا. هەرچەند نیزامی ئەو پێنج دەفتەرەی بە زمانی فارسی نووسیوە، بە راڤەکاری و شیکاری ئەو بەرهەمانە، وێرای باری ئەدەبی دۆزەکە هەندیٚ لایەنی مێژوویی گەلی کورد و دەسەڵاتدارێتی ئەم نەتەوە روون دەکرێتەوە. دەلویٚ شارەزایانی مێژوو لەم سووژە کەڵك وەربگرن و بەرگێکی تری زێرین بە مێژووی نەتەوەیی گەلەکەمان موتوربە بکریٚ.

بە پێی ئەو سەرچاوە مێژوویی و ئەدەبیانە کە لەم بارەوە نووسراون و رۆچوون بە ناواخنی دەقەکانی نزامیدا (بە تایبەت لەیلیٚ و مەجنوون) تا رادەیەك توانیومانە ئەو رۆحە نەسرەوتە کوردانەی نزامی و بنەماڵەکەی و بەرگێك لە مێژووی کورد لەو سەردەمەدا کە تۆزیٚ بێوەفایی رۆژگار، شەمزاندبووی، نیشان بدەین.

دیمۆگرافی شاری گەنجە

(نێوان سەدەکانی 3 تا 6ی کۆچی مانگی)

شاری «گەنجە» کە زێدی شاعیر بووە، دەکەوێتە ئەوپەڕی رووباری ئەرەس لە ویلایەتی «ئەران». ئەران دەڤەرێکی رازاوە و سەرسەوز و پڕ داهات کە پانتایی نێوان ئەرەس تا رووباری «کور» دەگرێتە خۆی. هەر لە مێژە ئەم ناوچەیە دەبێتە دونگەی تۆبەکاران و خوادۆزان و جیهادگەرانی توندڕۆ و دەمارگیری موسوڵمان. بۆ ئەوەی گەنجە لە سەر سنووری بەشێك لە دنیای ئیسلام و دنیای خاچ پەرستیدا واقیع دەبێ، لە هەر ئاقارێکی ئیسلامییەوە لە کورد و تورك و عەرەب و... لەم دەڤەرەدا بۆ پاراستنی قەڵەمڕەوی ئیسلام و بەشداری لە جیهادی ئیسلامی، گلێر دەبنەوە. لەم سەروبەندەدا کە ویلایەتی فەلەستین و شام و میسر کەوتبوونە ژێر تازیانەی شالاوی دنیای خاچپەرەستییەوە لە ئەراندا بە چۆڵەختێی دەوڵەتی رۆمی رۆژهەڵات . بیزانس . مەسیحییەکانی رووس و گورجی و ئەرمەن پەیتا پەیتا لە ژێر تەنگە تاو و پاڵەپەستۆکی و رووکردی دەمارگیرانەی ئایینیدا پەلاماری گەنجە و شمکوور و بەیلەقان و بردەع و تفلیس دەدرا و وێڕای کوشتن و بڕینی دانیشتوان ماڵ و سامانیان تاڵان دەکرا. لە ئاوەها کەش و هەوا و ئەتمۆسفێرێکی کۆمەڵایەتی و دینی و فەزایەکی ئاڵۆسکاودا سەرقاڵبوون بە وتنەوەی چیرۆکی کۆن و عاشقانە و غەنایی کە بە چیرۆکی گاوران و ئاورپەرستان و لادینان ناو دەبرا دۆزێکی دژبەر و هەڵویستێکی ناتەبا و رووکردێکی پەسەندنەکراو دەدرایە قەڵەم. بەڵام نزامی بە پێچەوانەی ئاوەها فەزایەك دەستی دایە نەریتشکێنی و شتی جیاواز وتنەوە کە بتوانێ زاڵ بێ بە سەر ئەم دابە کۆن و رزیوەدا. سروشتی بوو کە لە کۆمەڵگەیەکی دواکەوتوو و لەرزۆك و پۆپۆلیستی ئەو مەودا زەمەنییەدا شاعیر بەلایەنگری وتنەوەی ئەفسانەی زەند و زەردەشت و پەریان و نەریتی کۆنی موغان و تەنانەت نائەخلاقی و دزێو ... تۆمەتبار دەکرا. بەڵام هەرکات کە شێعرەکانی بۆ جەماوەر دەخوێندەوە، وەك شێعرەکانی «سۆفۆکلس» کە لە دادگای ئاتندا لە سەر نەیاران و دژبەران و رەخنەگران کاردانەوەی باشی هەبوو و تەسدیقی هونەرەکەیان دەکرد، ئەوانیش سەری کوڕنش و هەستی ئەرێنییان بۆ هونەرەکەی نزامی دا دەنەواند.

«کورد، دەیلەم، تورك و عەرەب لە چوار قوڕنەوە بۆ بەشداری بە قەولی خۆیان «جیهـــا د» خنرابوونە ئەم شارەوە. هەموو جۆرێ ئاکار و سەلیقە و داب و نەریتی تەنانەت دزێو و سەرسوڕهێنەریان لەگەڵ خۆیاندا هێنابوو، هەندێکیان هەڵگری رق وکینەی دێرین لە هەمبەر یەکتر بوون. رێژەی کوردەکان لە چاو نەتەوەکانی دی دەرکەوتی پتر بوو، تەنانەت لە دەسەڵاتی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیدا رۆڵی بەرچاویان هەبوو. لە سیاسەتوانی و ولایەتداریدا، هەموویان بۆ کورد پیازیان پاك دەکرد و لە ژێر سێبەری ئەواندا بوون. ئەران یانێ جێگای ئارياييەکان و کەسانێك زمانیان ئاریایی بوو، یانێ زۆرتر مەبەست کوردەکان و زمانی کۆنی ئازەری بوو – نە ترکی– کە خۆی لە حەوزەی زمانەوانیدا باسێکی تری جیاوازە.» (3)

<u>مێژووی دەسەڵاتدارێتی کورد لە</u>

ئازەربایجان و ئەرمەنستان و ئەبخاز و ...

نزامی لە (هفت پیکر و شرفنامە)دا وێڕای تۆمارکردنی دۆخی کۆمەڵایەتی و جوغرافیایی ئاماژەی بە هەندێ چەمکی مێژوویی بە تایبەت مێژووی ئەسکەندەر کردوە. بە بۆچوونی ئەو لەو کاتەدا ولایەتی ئەبخاز و گەنجە و ئالان و ارگ و دەربەند و ... هەموویان سەر بە وڵاتی ئێران بوون. نزامی دەڵێ: لە ویلایەتی ئەبخازدا، کوردێکی بە ڕەچەڵەك مادی بە ناو دەوالی، دەسەڵاتدار بووە و هەموو ئەرمەنستانیش لە ژێر سۆڵتەی ئەم سەرۆکەدا بووە و زۆریش ئازا و بوێر و هەڵکەوتە و ڕۆسەم ئاسا، بووە:

در ابخاز کُردیست مادي نژاد
که از رزم رستم نیارد به یاد
دوالي به نام آن سوار دلیر
برآرد دوال از تن تندشیر
دلیران ارمن هواخواه او
کمر بسته بررسم و بر راه او... (شرفنامه، 35/70)

لە شەڕێکدا کە ئەسکەندەر لە گەڵ رووسەکاندا دەیکا، کوردەکانی ئەبخاز و ئەرمەنستان بە سەرکردەیی و فەرماندارێتی دەوالی باڵی دەسە راسی لەشکری ئەسکەندەر دەبن. ئەگەریش ئەو کارەساتە لە زەمانی ئەسکەندەردا راست نەبووبێ بەڵام لە زەمان خودی شاعێردا ڕەنگە ئەفسانەی رووت نەبێ و بەڵکوو کاکڵێکی مێژوویی بێ بۆ باس و راڤەی باشتر کە دەکرێ بە وردی چاوی لێبکرێ.

لەبارەی ئازایەتی و لێڕاوی دەوالی و کوردەبەشداربووەکان لەم شەڕەدا کە هێزی نەیار دەهێننە تەنگەتاو، ئاوا دەدوێ:

ز پولادشان الماس تیغ
به خورشید روشن درآورد میغ
جداگانه از مرکب هر گروه
حصاري برآورد مانند کوه
دوالي و کُردان ایران زمین
سوي میمنه گرم کردند کین ... (ش.ن 53/18)

بە وتەی نیزامی هەر لەم شەڕەدسبەیەخە و تاك بەتاکەدا، کوردەکان لەگەڵ پێکهاتەی سپای شاڵاوگەری رووس، قەراخانیە، فەغفووری، خەزرانیەکان و ... بەشەڕ هەڵدێن و لە ئاکامدا دوژمنان تێکدەشکێن و زۆربەیان دەکوژرێن و تووناوتوون دەکرێن:

دگر ره یکي روسي گربه چشم
چوشیران به ابرو درآورده خشم
سلاح آزمایي درآموخته
بسي درع را پرده بردوخته...
به یك ضربتش جان زتن برکشید
به جل برقعش برقع اندرکشید
دگر روسیي بست برکین کمر
همان رفت با او که با آن دگر ...(4)

«لە ساڵەکانی 333 ی کۆچی مانگیدا، بردەع کە ناوەندی کۆنی ویلایەتی ئەران بوو لە لایەن دزە دەریـایی و شـاڵاوگەرەکانی رووسـەوە کـاول کرابـوو و پێـشتر لـە سـاڵی 240 کۆچـی شـاری گەنجەیش لە نێوان رێگای بردەع تفلیسدا بونیات نرابوویـەوە. پـاش سـاڵانێك لـە هـەموو بوارێکدا، رێژەی گەشکە و رسکان و پەرەسەندنی بە خۆیـەوە دیبوو. ماوەی 255 ساڵ (340 تا 595 ك) ناوەندی دەسەڵاتدارێتی کورد ڕەوادییەکان و ئەحمەدیەلیـەکان و شـەدادییەکان دا بـووە. لـەم مـاوەدا کـە کوردەکـان دەسـەڵاتیان بەسـەر گەنجـەدا بـوو، لـە زۆر لایەنـەوە گەشـەی کـردوە و حەشـامەتی لـە ڕێژەیەکی زۆردا بووە، تەنانەت بوبووە ناوەندێکی سەرسنووری بازرگانی...»(5)

مێژوو پێمان دەڵێ کە ماوەی دوو سەدە و نیو لە دەسەڵاتدارێتی کورد لـە ئازەربایجانی ئێـران و شـۆرەوی پێـشوودا تـەنیا بـە گەنجـە قـەتیس نەمابوویـەوە، بـەڵکوو سـانەکوردەکان جگـە لـە گەنجـە دەسـەڵاتیان بـە مـل ئەرمەنـستان و ئـەبخاز وهـەردەوێڵ و مەراغـەدا و... دەشـکایەوە، لـەم مـەودا زەمەنیەدا دەسەڵاتێکی ئەوتۆی سیاسی و کەلتووریان هەبووە.

«ڕەوادیـەکان بـە ڕەچـەڵەك کـورد بـوون کـە لـە نـاوینی سـەدەی چـوارەمدا "ئـانی" ناوەنـدی ئەرمەنستانیان بەدەستەوە بووە و تەنانەت ئەم وڵاتـەیان–واتـە گەنجـە– لکانـدبووە سـەر قەڵـەمڕەوی ناوەنـدی خۆیانـەوە. ئـەم کوردانـە بـە پێـی هەسـتیاری و هەڵوێـستی خـاڵی هاوبەنـدی ئـایینی و دیانەتیـەوە لـە گـەڵ سـەلجوقیەتورکەکاندا هاریکاریـان کـردووە و دژ بـە خـاچ پەرسـتەرۆمییەکان خەباتیان نواندوە. ناوی هەندێکیش لەم سانە کوردانە ئەمانەن:

محەممەد کوڕی شەداد (340 . 344 ك) . لەشکری کوڕی محەممەد (360 . 368 ك) . فەزلوون کوڕی محەممەد (368 . 375 ك) . مووسا کوڕی فەزلوون (423 . 427ك) و ...

جگـە لەمانـە: مەنوچێهر کـوڕی ئەبولسوار و کوڕەکـانی فـەزلوون و مـەحموودی خـۆشچێهر و کوڕەکانی مەحمود کە تا ساڵەکانی 595 ی کۆچی لـە ئەرمەنستان بە ناو حکوومـەتی شـەدادیەوە، دەسەڵاتی سیاسیان هەبووە".(6)

جگـە لـە دەسـەڵاتدارێتی کوردەکـان لـە گەنجـە و ئـەران و ئەرمەنـستان و بـردەع و... دا لـە ئازەربایجـانی ئێرانـی ئـەمڕۆدا بـە تایبـەت لـە مەراغـە، حکوومـەتیان کـردووە. ئـەم سـانە کوردانـە بـە «ئەحمەدیەلیان» ناسراو بون:

«ئەحمەدیـەلیان بە ڕەچەڵەك کوردی ڕەوادیـن کـە سـەرلقی ئـەم هـۆزە "ئەحمـەد کـوڕی ئیبراهیم کوڕی وەهسوودانی ڕەوادییە". شاری مەراغە دەسـەڵاتی سیاسـی و کولتـووری ئـەم هـۆزە بـووە کـە سـەرەتای سـاڵی شەشـی کۆچـی دەسـەڵاتیان بـە مـل ئازەربایجانـدا شـکاوەتەوە و تـا سـەردەمی (طغـرل) درێژەی هەبووە.

پـاش ئەحمـەد یـەل کوڕەکـەی (ئاقسنقەر) کـە لـە لایـەن سـوڵتان مـەحموود لـە سانەسـەلجووقییەکانی عێـراق پلەیـەکی باڵـای هـەبووە، حکوومـەتی کـردووە. پـاش (ئاقسنقەر) کوڕەکەی (نـصر الـدیـن ارسـلان آبـه خـاس بـەگ) و پاشان (فلك الدین) و (علاء الـــدیـن) کوڕیـە ئەرسـەلان لـەم بنەماڵـەدا ناسـراو بـوون و دەسـەڵاتیان هـەبووە. کوڕیـە ئەرسـەلان لـە سـەردەمی (طغـــرل)دا دەسـەڵاتی ئـەوتۆی هـەبووە و یـەکێکیش بـووە لـە پێهەڵدان و پیاهەڵچنینەکانی (مەد وح) نزامی گەنجەیی«.(7)

بۆ زانیاری تەواوتر بڕوانن سەرچاوەی سەرەکی ئەم باسە، تاریخ شهریاران گمنام، ئەحمەدی کێسرەوی.(8)

نزامی ئەکدەشی

نزامی لە دەڤەری ئەران لە شاری گەنجە لە ساڵی 535 ی کۆچیدا لە لە بنەماڵەیەکی سەرناسی تۆکمە و خاوەندەسەڵاتی کورد لەدایك بووە. ناوی ئەلیاس بووە و بڕێکیش بە ئووەیس ناوی دەبەن بەڵام بێ گومان هەڵەیە، باوکیشی ناوی یوسف بە رواڵەت ترك زمان و دایکیشی "رەییسەی کورد" بووە کە ئەمە دەگەیەنێ کە نزامی دوورەگە بووە (باوك ترك و دایك کورد) کە خۆی لە خوسرەو و شیریندا بە "ئەکدەش" پێناسە دەکات:

نظامي اكدشي خلوت نشين است
كه نيمي سركه نيمي انگبين است (9)

(اكدش) یانێ دوورەگە، مرۆڤ یان گیانلەبەرێ کە لە دوو رەچەڵەك پێکهاتبێ. نزامی خۆی دەڵێ: "نزامی کە ئێستا تەنیا و گۆشەنشینە، دوو رەگە و دوو رەچەڵەکە" نیوێکی سرکەیە و نیوێکی تری هەنگوێن".

بە پێی دەروونشیکاری شیعرەکانی، بەوا کە بە راشکاوی ناوی لە تورك نەهێناوە و تاریف و پیاهەڵدانی بۆ نەکردوون ئەو دیوە سرکەئامێزە، لەتی باوکی بوە" واتە لایەنە رەچەڵەکە تورکەکەی. بەڵام بەوا کە لە شیعرەکانیدا بە شانازییەوە ناوی دایکی (رەییسەی کورد) دەبا و بە خاڵە عومەری کە بنەماڵەیەکی سەرناسی خاوەن دەسەڵاتی کورد بوون دەنازێ، ئەو دیوە هەنگوێنە کەرتی بنەماڵەی پڕ شانازی دایکی بووبێ کە کورد بوون:

گر مادر من رئيسه‌ي كُرد
مادر صفتانه پيش من مرد
از لابه گري كه را كنم ياد
تا پيش من آورد به فرياد
زان بيشترست كاس اين درد
كان را به هزار دم توان خورد
با اين غم و رنج بي كناره
داروي فرامشيست چاره
ساقي پي بارگيم ريش است
مي ده كه ره رحيل پيش است
آن مي كه چو شور در سر آرد
از پاي هزار پر در آرد ...

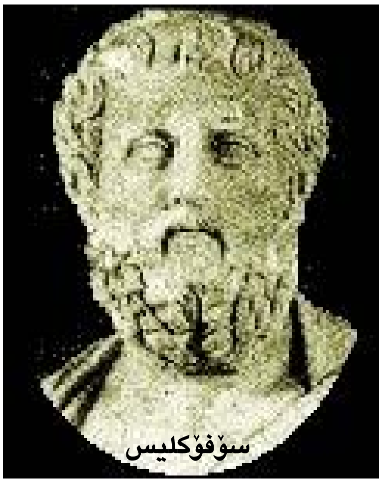

(10)

"ئەگەر ئاوا کە دایکم سەرۆکی کورد بوو، دایکانە لە لامدا ماڵاوایی کرد، ئیتر گریان و هاوار بۆ کێ بەرز بکەمەوە کە بێ بە هانامەوە، خەفەت لە رادەی خواردنەوە پترە و قووڵایی ئەم کۆستە لە باڵای راستمان بەرزترە، جامی ژارئامێزی ئەم ژانە، تەنانەت بە هەزار هەناسە هەڵنالووشرێ، کەوابوو ئەی ساقی ئەو شەرابە پڕکە کە دەمانباتەوە ئاسمانەکان (شەرابی مەعنەوی)."

لەم شێعرانەدا خاڵێکی بەرچاو و بەرجەستە دەبینرێ، ئەویش کە لە روانگەی جوانی ناسی و بەرجەستەگی و فۆڕێگراندینگی واژەدا، دالی رەییسەی کورد لە سەروای شێعرەکەدا هێمایەکە بۆ

دەلالەتی بەرجەستەکردنی رەچەڵەکی دایکی کە خاوەن دەسەڵاتداریتی ئەوتۆ لەگەنجە و دەڤەرەکەدا بوون. بۆ ئەوەی دواتر دەسکاری شێعرەکەی نەکەن، رەیسەی کوردی سەروا هێناوە بۆ زەقی و راشکاوی و درڕدونگ نەبوونی پەیامەکەی.

بەوەی کە بە کورد بوونی خۆی شانازی کردووە و پاش مەرگی خاڵە عومەری کە وەك دایکی نە تەنیا کەسایەتییەکی بەرز و هونەرمەند و خاوەن بەهرە و چێژی هونەری هەبووە، بەڵکوو هاندەر و هەڵخڕێنەر و هاریکار و مایەی شانازی و هیوا بووە بۆ ئەو کە بە گوڕ و گڕێکی سۆزئامێزی تایبەتەوە، دەیلاوێنێتەوە و شینی بۆ دەگێڕی و نەبوونی ئەم کەسایەتییە لە بنەماڵەدا بە کۆستێکی گەورە و ژانێکی جەرگبڕ دەزانیٚ:

گر خواجه عمر که خال من بود
خالی شدنش وبال من بود
از تلخ گواری نواله ام
درنای گلو شکست ناله ام
نخلی که به شهر خرمی کرد
آن شهد ز روی همدمی کرد
از شادی همرهان کشد مور
آن را که ازو فزون بود زور
می ترسم از این کبود زنجیر
کافغان کنم او شود گلوگیر
ساقی ز خُم شرابخانه
پیش آر میَی چو ناردانه
آن می که محیط بخش کشتیست
همشیره ی شیره ی بهشتیست... (11)

"دیاردەی کورد لە دەڤەرەکانی گەنجە و ئەران و تەنانەت ئەرمەنستان و گورجستان، وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا، لەو کاتانەدا نیشانەی دەستی باڵای دەسەڵاتداریتی ئەشرافێتی کورد بووە کە چەشنێك باڵا دەستی توێژی کورد لەو وڵاتەدا دەژمێردرا. کوردەکان لە بردەع و تفلیسدا خاوەن حەیسییەتی کولتووری توکمەی بەرچاو بوون. لەم ساڵانەدا (515 ك) کە تفلیس کەوتبووە ژێر سەیتەرەی گورجییەکان، رێژەی حەشیمەتی کوردان بەرچاو بووە، تەنانەت خۆیان لە قەومی عادەوە دەبەستەوە. لە بردەعدا دەروازەی شار بە ناو کوردەوە ـ باب الاکراد ـ نێودێر کرا بوو. کە تا ساڵەکانی دواییدا بازاری حەوتوو لەو شوێنەدا ساز دەکرا."(12)

باری ئەدەبی دەڤەرەکە

وێڕای ئاڵۆزی و ناتەبایی باری پارادۆکسیکاڵی دەڤەرەکە بە هۆی نیشتەجیٚ بوونی کەمایەتییە جۆراوجۆرەکان لە سەردەمی دەسەڵاتداریتی کوردە شەدادییەکاندا، گەنجە ناوەندێك دەژمێردرا بۆ گەشە و سەرهەڵدانی شێعر و ئەدەبی فارسی. قوتابخانەی شێعری ئازەربایجان (شێوازی ئازەربایجانی) لەم سەر و بەندەدا لە لایەن خاقانی و فەلەکی شیروانی و موجیری بیلەقانی لە ژێر سەنتەرێتی شرواندا لە فراژوو بوون و رسکاندا بووە. ئەم قوتابخانە لە ژێر کاردانەوەی ئەبولعەلای

گەنجەوی هەڵایسابوو و بە دەمەتەقێی شاعێرانەی پوورخەتیبی گەنجەوی و مەهەستی گەنجەوی شاعیران و بێژەرانی دەربارى سانی سەنجەر، ئەم شارەی کردبووە لانکەی رسکانی فەرهەنگ و ئەدەب و شێعر کە لە خانەبەندی شێوازناسی شێعری فارسیدا ناسراوە بە قوتابخانەی شێعری ئازەربایجان ...

پاش ئەم سەروبەندە و لەژێر کاردانەوە و سێبەری ئاوا فەزایەکدا، ناوی نزامی گەنجەویش دەکەوێتە سەر زارانەوە. وێڕای هەبوونی ئەو حەشیمەتە شاعێرە، هەر کەسێك و غەریبەیەك دێتە ئەم شارە و بۆ ملك الشعرای شار دەپرسێ قامکی ئاماژە بۆ بنەماڵەی "ئەلیاس کوڕی یۆسف" درێژ دەکرێتەوە. نیزامی بە وتەی مێژوونووسان گوایێ لەم ساڵانەدا کونجی دوورەپارێزی بۆ خۆی دیاری کردبوو — لە ئەدەبی فارسیدا ناسراوە بە ئەدەبی سەر ئەژنۆ (زانو) واتە تێڕامان و موراقەبە و سلووکی ڕۆحی– بە قەولی زەرین کووب "لەم سەروبەندەدا ئەگەرچی نیزامی تەمەنی هێشتا چل ساڵانە بوو بەڵام قورسی و هەیبەتی پیاوێکی توکمەی بە ساڵاچووی لە گوتار و کرداریدا بەخۆیەوە گرتبوو. لە هونەری ئیستەتیك و ڕێتۆریك (جوانی ناسی و رەوانبێژی) شیعریدا، شێوازێکی بەرزی هەبووە کە کەس نەیدەتوانی لاسایی بکاتەوە. بە پێچەوانەی شاعێرانی سەردەم، تەنانەت لە قەسیدەوتنەوەدا کە دیاردەی شێوازی شێعری ئەو سەردەمە بوو، ستایش و پیاهەڵدانی بۆ دەسەڵاتدارانی نەدەکرد."(13)

قورسایی زمانی نازگماکی

کورد بوونی دایکی و بنەماڵەی دایکی کە روونکرایەوە و گوترا کە بنەماڵەیەکی سەرناس و خاوەن ژیار و ژیانی ئەو سەردەمە بوون و تەنانەت دەسەڵاتداریتی ناوچەکەیان بە دەستەوە بووە و ئەم رووکردە کۆمەڵایەتیەمێژووییە بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگرە بۆ چەسپاندنی چەشنێکی دەسەڵاتدارێتی ژن سالاری و مەدەنییەتی کورد لەو دەمانەدا کە ماڤی ئافرەتیان پاراستووە. سێبەری ئەم باڵادەستیەی رەییسە لەسەر هۆنراوەکانی نزامیدا دیارە. زمانی شێعرەکانی کە ئەگەرچی بەرواڵەت فارسین بەڵام بە پەیلوا و بۆچوونی نووسەری ئەم دەقە لە دوو روانگەوە لەم تێکستانەدا کورد بوونی نزامی دەچەسپێ:

یەکەم: هەڵوێستی نەستی و ناخۆئاگای کۆیی شاعیرانەی نزامی، هاوتەریب لەگەڵ هێمای ناوەڕۆکی و واتایی کوردانە بە زمانی فارسی. زمانی دایکی نزامی (زمانی توانستی) کوردی بووە بەڵام زوانی فارسی زوانی فەرمی شێعرەکانی بووە، ئەم ناتەباییە لە شێعرەکانیدا دەردەکەوێ کە دیارە زمانێکی قورس و ئیستعاری و ئیستەتیکی و مەدرێسی بەکار هێناوە نە زمانێکی ئاسایی کە دیاردەی شەقامی خەڵکی پێوە دیار بێ. بەڵام ئەم پرسە هێشتا ساغ نەکراوەتەوە کە ئایا نیزامی بە زوانی کوردی هونراوەی داناوە یان نا؟ ئەگەر نەیهۆنیوەتەوە، بۆ؟ لەواش کە کورد خاوەن دەسەڵاتی ناوچەکە بوون ؟ بەڵام ئەگەری ئەم کێشە لە بەیتێکدا ئاوا بەیان دەکا:

کا هن شمشیرم در سنگ بود
کوره ی آهنگریم تنگ بود (14)

"دەستەواژەی (آ هن د ر سنگ) واتە کوتاندنی ئاسن لە بەرد، ڕەنگە هەر ئەوە بووبێ کە بە هەڵوێستی شاعیرانە و نەمادی واتایی ڕۆحی کوردانەوە دژوار و ئاستەنگ بووبێ، بە زمانی فارسی شیعر بڵێتەوە."

"بە پێچەوانەی قەترانی تەبریزی لە شێعرەکانیدا بە کێشەی زمانی فارسی بۆ خۆی کە ترك زمانە ئامـاژە دەکـات و ئـەوە بـوو بـۆ ڕاسـتکردنەوەی داڕشـتنی شـێعرەکانی پـەنا دەباتـە ناسرخەسرەو." – بۆ زانیاری پتر بڕواننە سەفەرنامەی ناسرخەسرەو–بەڵام نزامی بە ڕاشکاوی بەم ڕووکردە ناتەبا و پارادۆکسیکاڵە، ئاماژەی نەکردووە و وەك هەر ئازەربایجانییەك کە بە زوانی فارسی دەری خوێندویەتی و لەگەڵ ڕمووزی ئەم ئەدەبدا ئاشنا بووە. مەبەست لە کێشەکە، ناشارەزایی لە زوانی فارسیدا بووە . نەك ئەدەبی فارسی . لەم دانووساندنە هونەرییەدا، بۆ شکانەوە بە مل زمانی فارسیدا، ئازاری ڕۆحی زۆری کێشاوە و پێویستی بە قامووس و کتێبخانە و ئامێری تری فێرکاری زمانی فارسی هەبووە."(15)

دووەم: هەندێ دەستە واژەی کوردی لە (خەمسەدا) بە تایبەت لە لەیلێ و مەجنوون و مەخزەندا کە نموونەیان لە پاشکۆی ئەم وتارەدا پێشکەش دەکرێ.

نزامی تاقانە چیرۆك بێژی لیریکا (غنایی)ی فارسی

پێش لە نزامی ئەگەرچی چیرۆکبێژی هۆنراوە باوی هەبووە و شاعیرانێك وەکوو (ئەبولمۆئەیەدی بەلخی، بەختیاری، فێردەوسی، عەیووقی، عونسوری و فەخرەدین ئەسعەد گورگانی و... لەم پانتاییەدا خاوەنی ئەزموون و شێوە و شێوازی تایبەتین، بەڵام خاڵێکی هەرە سەرەکی و شاز و بەرچاو کە نزامی لە هێڵی هونەری و ئەدگار و شێوازی ئەوانیدی جیادەکاتەوە، شکانەوەی دەسەڵاتی ئیستەتیکی و هونەری بە مل چیرۆکبێژیدا بەچەشنی وردبینانە لە پانتای لیریکا و ژانێرە بەزمییەکاندا کە نە تەنیا ئەدگار و شێواز و ئوسلووبی خۆی جیا دەکاتەوە، بەڵکوو دەبێتە سەرچەشنێك بۆ ئەزموونی شیعری چیرۆکبێژی پاش خۆی ئەویش لە حەوزەی ئێرۆسئامێزی لیریکا و غنای عاشقانە(Lovelyric) کە ڕەنگە دوای فەخرەدین ئەسعەدی گورگانی لە وەیس و ڕامیندا، یەکەی شاعیرانێك بێ کە دیاردەی ئێرۆسیەت و دیمەنە هەوەس ئامێزەکانی تەغەزول و ئەوینی دەرەکی لە پانتای ڕۆمانە شیعردا باو کردوە بەڵام نە بەو خەسییەتەوە کە لە دیمەنە ڕاشکاوەکانی وەیس و ڕامیندا هاتووە...

لەسەدەی حەوت و سەدەکانی دواییدا، شاعیرانێك وەکوو (خواجووی کرمانی، ئەمیرخەسرەوی دێهلەوی، کاتبی تەرشیزی، جامی، هاتفی، مەکتەبی شیرازی، عورفی و وەحشی بافقی و... لەسەر ڕێچکەی هونەری و هێڵی شێوازناسانەی نزامی بەرهەمی لیریك و بەزمی دەخوڵقێنن بەڵام هەر هەموویان لە جەغزی لاساییکردنەوە و ژاوانـدنەوەی ئوسلووبی نزامیدا قەتیس دەمێننەوە. ناشتوانن دەقی جیاوازتر لەم ژانێرە شیعریەدا بئافرێنن. ئەم ڕووکردە هونەرییە ڕەنگە تەنیا ئەدگارێك بێ کە نیزامی بە خۆیەوە دەبینێ و سەرمەشق و سەرچەشنێك بن بۆ نەوەی پاش خۆی و تەنانەت ئەدەبی دەستەبژێری بەزمی جیهانی. هەر ئەم خاڵە تایبەتییە بووەتە هۆی ئەوە نیزامی لە پانتایی شێعری لیریکا و بەزمیدا بەشێوەی هۆنراوەی درێژ، لە ئەدەبی جیهانیدا خاوەن پەنجە و جێگا و شوێن بمێنێتەوە و دەقەکانی ڕاقە و ناسکاری بکرێن و وەربگێردرێنەتە سەر زۆربەی

زمانەزیندوەکان وەك دەقەکانی خانای قوبادی بۆ کوردی هەورامی. تەنانەت لە لایەن سینماکارانی جیهانییەوە، سناریۆ و فیلمنامەیان لەسەر بنووسریٚ و دەراویٚك بۆ ئەدەبی فارسی بکاتەوە بە ناو ئەدەبی دراماتیك (نومایشی).

بیٚ گومان ئەگەر نزامی توانیویەتی بە چەشنیٚکی زیندوو و بزاوتوو چەمکی عەشق بۆ خویٚنەران، ئاوا نیشان بدات ئەم کارە سەرگرتە لە تیٚکەڵی و ئامیٚتەیی هارمۆنیای فۆرم و واتایە. تاقە شاعیریٚکە کە لەم ئەدگارە هونەرییەدا توانیویەتی سەرکەوتوو بیٚت. عەشقیٚك کە نزامی نواندوویەتی ئەگەرچی رووکردیٚکی گشتییە بۆ هەموان، رەنگە هەرکەس بە چەشنیٚك چیٚژی ئەوینی چەشکە کردبیٚت بەڵام کە بە دیمەنەعەشقامیٚزەکانی ئەو (لە لیلیٚ و مەجنوون و خەسرەو و شیرین)دا رۆدەچین و لیٚکیان تیٚرادەمیٚنین بۆمان دەردەکەویٚ کە دەڵیٚی هەوەڵجارە کە ئاوا دەرکەوتیٚتی هەستیاری عەشق بەو خاویٚنیەوە دەبینین و چەشکەی دەکەین. تەبایی و هارمۆنیای فۆرم و واتا رووکردیٚکی دەسەڵاتی هونەری نزامییە کە کاردانەوەی جادووانەی خۆی بۆ هەمیشە لە سەر دڵان و میٚشکانی ئاخیٚوەرانی شیٚعری غەناییەوە دادەنیٚ و هەتا هەتایی دەمیٚنیٚتەوە. هەر بۆیە لە پانتایی هۆنینەوەی هونەری چیرۆکبیٚژی و رۆمانە شیٚعریدا، نزامی گەنجەیی بووەتە داهیٚنەر و خوڵقیٚنەری زمانی تایبەتی و چەشنی دەربڕینی تایبەت بە خۆی لە پانتایی غەنا و ئیٚرۆس و لیریکادا.

نموونەی واژە و دەستەواژەی زمانی دایکی:

لیٚرەدا مەبەست بەدەستەوەدانی نموونەیە بۆچەسپاندنی باسەکە نەك ریزکردنی کۆی واژەو دەستەواژەکان لە پیٚنج دەفتەرەکەی نزامیدا.

گلالەکان:

گلالە، هەمان گلارە، گلیٚنە، گلیٚرە و بیلبیلەی چاوە، هەندیٚ لەکوردەکانی ئازەربایجان، گلارەی پیٚدەڵیٚن. گلالە بەپیٚی جیٚگۆرکیٚ فۆنۆلۆژی (ل) بووەتە (ر). (کان)یش ئەمرازی کۆیە کە ئیٚستایش مۆرفیٚمیٚکی ئەکتیوی کوردییە، پاشگرە بۆکۆکردنەوە و واتاسازی ناوی تاك. چاوەکان، کۆرەکان، کچەکان و...

گوهر به گلاله کان بر افشاند
وز گوهرکان شه سخن راند (16)
لیلي و مجنون (بند 8/بیت3/صفحه63)

گەوهەر(خوازەیە بۆفرمیٚسك)ی لە گلیٚنەی چاوان دەپژاند. واتە دەستی کرد بە گریان و باسی لە کورەکەی شا کرد. گەوهەری دووەمیش مەبەست کورەکەی شای ئەخستانە.

گلالە دار: سۆرانی گوڵاڵە، لە هەورامیدا (ل) گۆردراوە بە (ر) گۆراڵیٚ. لە زمانی فارسیدا ئاوا دەستەواژەیەکمان نیە کە پیٚکهاتبیٚ لە: گوڵ+اله بەڵکوو لیٚکدراویٚکی رووتی کوردییە.

باغ ار چه گل و گلاله دار است
از عکس رخت نواله خوار است (17) ل.م (192/51/35)

مانده شدن: ماندوو بوون، شەکەت بوون، مانیای هەورامی، خەسە بوون

چو مانده شد از عذاب و اندوه
سجاده برون فکند از انبوه (18)
(ليلي و مجنون) بند 17 بيت 21 ص 103
گلاله : گوڵاڵه، لێرەدا خوازەیە بۆ بسك و زوڵف
چون دید که دیلم است خاموش
کردش ز گلاله گوردین پوش (19) ل.م (57-84-315)
گلاله تاك: (زلف تاك) ـ خوازەیە بۆ گەڵامێو
بر فرق چمن گلاله ي تاك
پیچیده شود چو مار ضحاك (20) ل.م (58/7/323)
(درکەیە بۆ گەڵا پێچراوە و وشك بووەکانی لقەمێو)
ناوك: ناوکی سۆرانی، نەهەی هەورامی، ناف، کونی تیر، جۆرێ تیرکە
کونێکی ئاسنین وا لە ناوەڕاستیا.
با قد کمان این جهانگیر
در مجري ناوك افتد آن تیر (21) ل.م (43/6/57)
دل دادن در ... دڵ هاتن لە پێناو ... تەعبیرێکی درکەئامێزی کوردییە:
چۆن دڵت دێ ... لەم دێڕەدا دەڵێ: چۆن دڵت دێ بەناحەق خوێنی ئە
دوو سە بێگوناحە برێژی.
دل چون دهدت که بر ستیزي
خون دو سه بیگنه بریزي (22) ل.م (21/14/164)
شوی کردن: شوو کردن، شووکەردەی هەورامی، مێردکردن
غمخواره ي او غمي دگر یافت
کز کردن شوي او خبر یافت (23) ل.م (35-4-189)
بـگـري : هەرمانی ئەمرکردنی دوەم کەسی تاك، بگری، گرەوە (هەورامی)
افتاد پدر از کار، بگري
بگري به سزا و زار بگري (24) ل.م (38-5-204)
گیا به جیي گیاه: گیای کوردی
این قوم گیاي آن کیانند
بر جاي کیان نگر کیانند (25) ل.م (38-48-207)
کلیچه: کولیچە، کولیچێ ی هەورامی
آورد سبك طعام در پیش
بریان و کلیچه از عدد بیش (26) ل.م (46-24-248)

دیار: دیدار، دیار، لێرەدا مەبەست ئەو تەعبیرەکوردیەتە کەدەڵێ: بۆ دیتنی
زۆر تامەزرۆم یان دەڵێن دیارت نیە.
رنجور تنست یا تنومند
هستم به دیارش آرزومند (27) ل.م (47-26-252)
چون راه دیار دوست بستند
بر جوي بریده پل شکستند (28) ل.م (15-27-97)

مەولەوی لەم بارەوە دەڵێ:

دڵ دیار نییەن های نە کەردەبۆ

وە خزمەت ئازیز تەشریف بەردەبۆ (29)   (دیوان) ل 236

سرین: سەرین، سەرنگای هەورامی، بالشت

گـه ريخت سرشك بـر سريـنش

گـه ديـده نهاد بـر جبيـنش (30) ل.م (328/79/58)

سیماب سرین: خوازەیە بۆ سەری رازاوە، لێرەدا رەنگە مەبەستی ئافرەتی کڵاوزەڕدار بێ

شمشاد نـسيم و ارغوان خد

سيمـاب سريـن و خيزران قـد (31) ل.م (285/13/53)

بوری: مەبەست ئەسپ یان هێسری مەیلەو سوور یان کاڵە، هێسرە بۆرێ یان ئەسپی بۆر

بـوري بـه هزار زور مـي رانـد

بـيتي بـه هزار درد مـي خوانـد (32) ل.م (141/8/25)

شیـخا نـە: نسبەت بە شێخ، وەك شێخ، ئاکاری شێخانە، گۆرانی شێخانە

بـر نجد شدي ز تـيز وجدي

شيخانـه و نـه شيخ نجدي (33)   ل.م (141/9/25)

شیـو ە / شیون: وەکوو / گریان، زاری

بـر شوي ز شعري كه خوانـدي

در شيوه ي دوست نـكته رانـدي (34) ل.م (300/73/54)

خال: خاڵ، خاڵۆ، لال، لالۆ، لالە

گـر خواجه عمر كه خال من بـود

خالي شدنش وبـال من بـود (35) (لـيـلي و مجنون75/30/11)

نموونە لە هەڵبژاردەی مخزن الاسرار دکتر بهروز پروتیان، انتشارات توس، 1372

زنـگلـە: زنگولە، زەنگ، زەنگڵەی هەورامی

طفـل شب آهخت چو بـردايـه دست

زنـگلـه ي روز فـراپـاش بـست (36) (بـنـد4/بـيـت5/صفـحه77)

(کاتێ کە شەو وەك زارۆیەك دەستی ئەهاوێ بۆ دایکی، دایکیشی- بۆ سەرقاڵکردنی- هەتاو وەك زەنگڵەیەك بە پایەوە دەبەستێ.)

پەلە: پەلە، کەل و پەل، شتوومەکی پیرەژن، پارە و سەرمایەی کەم، بسك و گیسو، بەشی دووەمی جۆرێ ئەتباعە، وەك دەڵێن: شڕە و پڕە، چیز میز، قرت و فرت مێتافۆڕە بۆ شتی زۆر گچك و بێ بایەخ.

بـر پلـه ي پيره زنـان ره مزن

دست بـدار از پلـه ي پيرزن (37) م.ا (146/16/11)

سرسری: سەرسەری، سەتحی، سەرچڵ، بێ بیرکردنەوە، وازوازی

چونـكه نـسختـه سخن سرسري

هست بُرِگوهريان گوهري (38) م.ا(63 /1/3)
پارينه: پار، پارەکە: ساڵی رابردوو
نوردل و روشني سينه کو؟
راحت و آسايش پارينه کو؟(39) م.ا(75/6/15)

ژێدەر و سەرچاوەکان:

1. پروتيان بهروز، ليلى و مجنون، 1363، اتشارات توس
2. پروتيان بهروز، آيينه غيب نظامي گنجه اي، ص1369،29
3. زرين كوب عبدالحسين، پير گنجه در جستجوي ناكجاآباد، ص8، زمستان1372، چاپ مهارت
4. ثروتيان بهروز، آيينه غيب، ص12
5. پير گنجه در جستجوي ناكجاآباد
6. صفا د. ذبيح الله، تاريخ ادبيات ايران جلد2، صص45و44، تهران 1366،
7. همان منبع قبلي
8. كسروي احمد، تاريخ شهرياران گمنام، چ3، 1308
9. ثروتيان بهروز، آيينه غيب ...
10. ثروتيان بهروز، آيينه غيب، ص22
11. ثروتيان بهروز، ليلي و مجنون، 1363، انتشارات توس
12. زرين كوب، عبدالحسين، پير گنجه در جستجوي ناكجاآباد، ص15
13. همان منبع قبلي
14. ثروتيان بهروز، مخزن الاسرار
15. آيينه غيب ... ص 151
16-28. ثروتيان بهروز، ليلي و مجنون، 1363، انتشارات توس
29. ديوانی مەولەوی تاوە گۆزی، ل236
30-35. ثروتيان، بهروز، ليلي و مجنون، 1363، انتشارات توس
36-39. ثروتيان، بهروز، گزيده مخزن الاسرار، 1372، انتشارات توس
40. آيتي عبدالحميد، داستان خسرو و شيرين، 1363 تهران، سخن پارسي(8)
41. يوسفي د.غلامحسين، چشمه ي روشن، انتشارات علمي
42. هەنبانە بۆرينەی مامۆستا هەژار مۆکريانی
43. خمسه نظامي گنجه يي
44. زرين كوب د. غلامحسين، باكاروان حله، انتشارات جاويدان، 2535